

भारतीय दूरवाणी आणि संगीत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - समाज प्रबोधन पत्रिका, संपा. भालचंद्र भणगे, प्रकाशक - ग. प्र. प्रधान, पुणे, नोव्हेंबर-डिसेंबर १९७७)

भारतात दूरवाणी आणि संगीत यांचा संबंध फार जवळचा आहे. त्यांचे परस्परावलंबन इतके आहे की दोहोंच्या चढत्यापडत्या काळाचे आलेख बरेचसे समान असलेले दिसतात. आकाशवाणीचे सुवर्णयुग ते भारतीय संगीताचेही सुवर्णयुग होय असे म्हणता येईल. याचे कारण उघड आहे. टक्केवारी पाहिली तर संगीत हे आकाशवाणीचा पिंड पोसणारे अन्न म्हटले पाहिजे. फिल्स, इंटरल्यूड्सपासून ते राष्ट्रीय कार्यक्रमापर्यंत सगळीकडे संगीताचा आढळ झालेला दिसतो. दूरवाणी या माध्यमाचे पराकोटीचे श्राव्य स्वरूप लक्षात घेता संगीतासारख्या कलेशी दूरवाणीचा असा संबंध असावा हे नैसर्गिक व अपरिहार्य म्हटले पाहिजे. आकाशवाणीवरील संगीताचे स्वरूप कमी करण्याचे महत्त्व म्हणजे या माध्यमाचे स्वरूप न समजल्याचा पुरावा होय.

संगीतकारांनाही आकाशवाणीने वाढता, विविध श्रोतृवृंद पुरविला आहे. प्रसिद्धी मिळविण्याचे साधन म्हणूनही आकाशवाणीचा संगीतकारांना फार फायदा झाला आहे.

माध्यम आणि त्यामधील संस्था

परंतु माध्यम आणि माध्यमाच्या स्वरूपाला राबविणारी संस्था यातला फरक आपण लक्षात घ्यायला हवा. विशेषतः भारतात दूरवाणी हे माध्यम फक्त आकाशवाणीची मत्तेदारी झालेली असल्याने या भेदाकडे लक्ष देणे जरूरीचे ठरते. भारतीय दूरवाणीमुळे संगीताचे जे काही फायदे झाले आहेत त्यातले बहुतेक फायदे हे दूरवाणी या माध्यमाच्या स्वरूपामुळे झाले आहेत. यात आकाशवाणीचे - म्हणजे भारतात दूरवाणी हे माध्यम ज्या संस्थेच्या हातात आहे त्या संस्थेची भूमिका व श्रेय कमी महत्त्वाचे आहे. आकाशवाणीखेरीज आणखी एखादी दूरवाणीसंस्था जर भारतात अस्तित्वात असती तर अर्थातच या प्रश्नाचा सोक्ष-मोक्ष सहज झाला असता. पण पुढील विवेचनावरून निदान ही भूमिका स्पष्ट होईल.

संगीत वर्गीकरण आणि आकाशवाणीचे गाळे भरणे

आकाशवाणी जे संगीत वर्गीकरण अनुसरते त्याचा प्रथम विचार करू. हा विचार महत्त्वाचा आहे कारण यामुळे आकाशवाणीच्या कार्यक्रम आखणीच्या स्वरूपावर प्रकाश पडतो. या कार्यक्रमाच्या आखणीचे वर्णन गाळे भरणे असे करता येईल. सध्या शास्त्रीय, सुगम शास्त्रीय व सुगम आणि चित्रपटसंगीत, भक्तिसंगीत इ. संगीतप्रकार असे दुहेरी वर्गीकरण वापरले जाते. ढोबळपणे असे म्हणता येईल की हे वर्गीकरण संगीतशास्त्रीय स्वरूपाचे आहे. आता मुद्दा असा की संगीताचा प्रसार फारसा झालेला नसताना हे वर्गीकरण पुरेसे व योग्य होते असे म्हणता येईल. एक काळ असा होता की जेव्हा संगीत शिकविणाऱ्या संस्था, जाहीर कार्यक्रम, संगीत परिषदा या गोष्टी कमी होत्या. अशा परिस्थितीत संगीतातले हे विविध वर्ग समजावणे आवश्यक होते. परंतु जनतासंपर्कमाध्यमे वाढल्यावर आणि पुढारल्यावर जमाना बदलला. संगीताचे कार्यक्रम, संगीत परिषदा इ. चा सुळसुळाट झाला. सादर होणाऱ्या संगीतात एक प्रकारचा सरसकटपणा शिरला आणि मग दर्जा वा गुणवत्ता या दृष्टीने फारसे समाधानकारक नसलेल्या संगीताचे संस्कार हीच गोष्ट मोठ्या प्रमाणात घडू लागली. या संकटाला तत्काळ व ताकदीने तोंड देण्यासाठी आकाशवाणीसारख्या जनतासंपर्कमाध्यमाने पुढे

सरसावणे जरूर होते. यासाठी संगीत वर्गीकरण संगीतशास्त्राची कास धरून न करता गुणवत्तेच्या, जातीच्या, दर्जाच्या आधारे करणे आवश्यक ठरते. उदाहरणार्थ मनोरंजक-संगीत, शैक्षणिक-संगीत, प्रायोगिक-संगीत, आणि सांस्कृतिक-संगीत असे वर्गीकरण करता येईल. सध्याच्या शास्त्रोक्त वर्गीकरणाचे बूड यामुळे चांगलेच डळमळीत होते. कारण एखादा गझलाचा कार्यक्रम ख्यालगायनापेक्षा चांगल्या गुणवत्तेचा ठरू शकतो आणि केवळ शास्त्रीय म्हणून जास्त वेळ वा विशिष्ट काळ इ. सवलती मिळेनाशा होतात.

हा मुद्दा थोडा अधिक विस्ताराने मांडतो. बरेचसे चित्रपटसंगीत आणि कलात्मकदृष्ट्या तात्पुरत्या महत्त्वाचे इतर संगीत मनोरंजक संगीतात समाविष्ट होते. ज्या संगीतास व्यापारी शक्यता नाहीत, ज्यावर पैसा कमावता येत नाही पण जे अजिबात अभिजात व उच्च दर्जाचे मानता येते त्या संगीताचा शैक्षणिक संगीतात अंतर्भाव होतो. संगीताचे अभ्यासक वा संगीतकार यांनाच आदर्श वा नमुनेदार म्हणून या तऱ्हेच्या संगीतापासून शिकण्यासारखे बरेच काही मिळत असते. आज फारसा महत्त्वाचा नसलेला पण भविष्यकाळी तसा ठरणारा वर्ग म्हणून प्रायोगिक संगीताकडे पाहिले पाहिजे. स्वरसंवाद तत्त्वाचा उपयोग करून रचलेले संगीत, वाद्यवृंदरचना, समूहगायन, इलेक्ट्रॉनिक संगीतवाद्यांचा वापर इ. चा या वर्गात समावेश होईल. सर्व आदिम जमातींचे संगीत व सर्व प्रांतातले लोकसंगीत यांचा मी सांस्कृतिक संगीतात अंतर्भाव करतो. अर्थात या दोन्हींचे न सुधारलेले आधुनिक न केलेले स्वरूप मला अभिप्रेत आहे. या सर्व वर्गांची काही प्रमाणात सरमिसळ झाली तरी ही वर्गवारी गुणवत्तेच्या अंगाने जाते हा विशेष नाकारता येणार नाही.

या वर्गीकरणाने साध्य होणारी महत्त्वाची गोष्ट अशी की यामुळे कार्यक्रमाची आखणी करणाऱ्यास फार दक्ष राहावे लागणार आहे. आपल्या नोंदणीबुकात कलाकारांचे जे वर्ग इत्यादी दाखविले असतील त्यावर अवलंबून राहून भागणार नाही. प्रत्येक कार्यक्रमाचा दर्जा काय याचा निर्णय घेऊन मग त्याचे प्रक्षेपण केव्हा करावयाचे हे त्याला ठरवावे लागेल. चांगल्या दर्जाच्या कार्यक्रमाचे प्रक्षेपण जास्तीत जास्त लोक ऐकतील अशा वेळेस करावे लागेल - ठराविक संगीतकार वा ठराविक संगीतप्रकार यांना अनुसरून वेळेचे वाटप न होता कार्यक्रमाच्या दर्जानुसार होईल. आज जी आखणी होते त्यात वेळेचे ठराविक गाळे, ठराविक कलाकार वर्ग इ. भरले जातात. म्हणजे यात तक्ते भरले जातात. कार्यक्रमाची प्रक्षेपण व्यवस्था करण्याआधी पुरी करण्याची पूर्वशर्त म्हणून कार्यक्रमाच्या दर्जाकडे पाहिले जात नाही. यामुळे कल्पनाहीन, यांत्रिक व कारकुनी बाण्याने 'गाळे-भरणी' स्वरूपाची आखणी होत राहाते. कार्यक्रम कसा हे श्रोत्यांनी ठरवावे याचा अर्थ संजोवकांनी त्या बाबतीत अंग झटकून टाकणे नव्हे हे ध्यानात घेणे जरूर आहे.

गुणवत्तेवर आधारलेल्या माझ्या वर्गीकरणाला आणखी एक धार आहे. कलाकारांच्या संदर्भातही यामुळे एक सरकणी कार्यान्वित होते. एकदा केव्हा तरी उच्च वर्ग मिळाला म्हणून आपला कार्यक्रम चांगल्या वेळी होईलच असे त्यांना गृहीत धरता येत नाही! प्रयोगसिद्ध कलासंबंधी वार्षिक परीक्षा आणि एकदा मिळाल्या की कायम राहणाऱ्या पदव्या नसतात! प्रत्येक कार्यक्रमाच्या वेळी कलाकाराला परीक्षा द्यावी लागते. मुद्दा असा की जर कार्यक्रम वाईट झाला तर कलावंत कितीही आंतरराष्ट्रीय कीर्तीचा वगैरे असला तरी तो 'बहुसंख्य श्रवणा'च्या शिडीवर खाली सरकेल. केवळ पूर्वपुण्याईवर मिरविण्याचे दिवस संपलेच पाहिजेत. आज फार कलाकार 'कसे तरी' टाळ्या मिळविण्यात गर्क होऊ लागले आहेत. 'बहुसंख्य श्रवण-काळात' गायला-वाजवायला मिळणे हा सन्मान गृहीत धरता येता कामा नये आणि तो केवळ 'शिष्ट'मान्य प्रकारांपुरता मर्यादित राहणे हेही बंद झाले पाहिजे. आपल्या कलाकारांना जनतासंपर्कमाध्यमांनी अशी श्रेष्ठतेची ताम्रपत्रे देऊ नयेत. आता बहुतेक कार्यक्रम आधीच ध्वनिमुद्रित होत असल्याने हे टाळणे सहज शक्य आहे.

आकाशवाणीने संगीतशास्त्रीय वर्गीकरणाच्या बंधनात जखडून पडण्याचे कारण काय? दूरवाणी हे संपर्क माध्यम आहे आणि संगीताच्या संपर्कक्षमतेचा विचार अग्रक्रमाचा ठरला पाहिजे. आज संपर्क साधला पाहिजे दर्जाविषयी. गुणवत्तेविषयीची आस्था,

संवेदनाक्षमता वाढविली पाहिजे या जाणिवेतून. संगीताची शास्त्रीय वर्गवारी मनात रुजावी यासाठी नव्हे. आकाशवाणीपेक्षा अधिक अधिकाराने व नेमकेपणे हे काम करू शकणाऱ्या इतर संस्था असताना तर हा विवेक बाळगणे अधिकच जरूर आहे. बदलत्या समाजपरिस्थितीत संपर्कमाध्यमांचे कार्य कोणत्या तत्त्वांवर चालते याविषयीचे आकाशवाणीचे तत्त्वज्ञान अजून मागासलेले आहे, पण मध्ययुगीन संगीतशास्त्रीय वर्गीकरणापलीकडे आकाशवाणी अजून पाहूच शकत नाही!

(अर्थात या माझ्या वर्गवारीमुळे अधिकारी वर्गास अधिक काम, अधिक जबाबदारीने व स्वतःची निर्णयशक्ती वापरून करणे भाग आहे. हीही एक अडचणच!)

संगीत संवर्धन आणि धोरण

काहीशा मागासलेल्या वैचारिक चौकटीचा आधार आकाशवाणी का सोडत नाही? आकाशवाणीच्या विचारप्रक्रियेत लवचिकपणाचा आढळ का होत नाही? याला कारण असे की आकाशवाणीजवळ संगीतसंवर्धनाचे म्हणून एक सुस्पष्ट धोरण नाही. असे धोरण असते तर त्याच्या संदर्भात आपले डावपेच व तात्पुरत्या उपाययोजना वेळोवेळी तपासणे आणि त्यात बदल घडविणे शक्य झाले असते. संगीतसंवर्धनाबाबत पुढील धोरणे शक्य आहेत : संगीतप्रचार, संगीतशिक्षण, संगीतरक्षण (संग्रह), संगीतनिर्माण, संगीत रसग्रहण, संगीतसंशोधन, याहीपेक्षा निराळी अशी धोरणे शक्य होतीलही पण या धोरणांना मूलभूत धोरणे म्हणण्यास हरकत नाही.

यापुढची पायरी म्हणजे ही धोरणे राबविण्यासाठी आवश्यक अशी, तितकीच विविध डावपेचांची आखणी करता येते. उदाहरणार्थ मर्यादित श्रोत्यांवर विशिष्ट तऱ्हेच्या कार्यक्रमांचे विशेष तीव्रतेने प्रक्षेपण करणे; अधूनमधून पण अधिक विस्तृत श्रोतृवृंदांवर प्रक्षेपण करणे; दूरवाणी म्हणजे माहिती पुरविण्याचा मार्ग असे मानणे; दूरवाणी म्हणजे कल्पना व प्रतिसाद यांची देवाण-घेवाण साधणारे माध्यम मानणे; सांस्कृतिक चळवळींना आरंभ करणारी वा तशा चळवळींना पुष्टी देणे, संस्कृतिप्रवाहातील ढोबळ एकात्मतेवर भर देणे; मूर्त भेद व भेदाविषयी आत्मीयता बाळगण्याची दृष्टी देण्यावर भर देणे, इत्यादी. अनेकांच्या धोरणांची अंमलबजावणी करणारे डावपेच म्हणून उल्लेख करता येईल. डावपेचांचे स्वरूप धोरणावर अवलंबून असते. धोरणे बरीचशी अंतिम, काहीशी संदिग्ध पण दूरदृष्टीची असतात तर डावपेच बरेचसे तात्पुरते, अधिक मूर्त पण कमी कालावधीचे असतात. डावपेचांची सांगड 'फला'शी घातलेली असते. म्हणजे असे की डावपेच कितीही आवडले, त्यासाठी कितीही पैसा इ. खर्च झाला असला तरीही इच्छित फल हाती येताच वा ते हाती येणार नाही अशी खात्री पटताच डावपेच सोडून द्यावे लागतात. आपण ज्या संगीतशास्त्रीय संगीतवर्गीकरणाची चर्चा केली त्याचे स्वरूप डावपेचाचे होते धोरणाचे नव्हते हे आकाशवाणीच्या ध्यानात आले नाही. काम संपल्यावर जर डावपेचांना रेंगाळू दिले तर संपर्कमार्गात जबरदस्त अडथळा निर्माण होतो. संपर्क माध्यमविषयक तत्त्वविचाराचा हा एक महत्त्वाचा पैलू आहे.

कदाचित असे म्हटले जाईल की आकाशवाणी वरील सर्व धोरणांचा पाठपुरावा करतच असते. आकाशवाणीच्या लॉगबुकसमधून पुरावा म्हणून लगेच आकडेवारीही पुढे टाकता येईल. पण खरे पाहता ही धडपड फसवी म्हटली पाहिजे. एक कारण असे की गाळे-भरणीचा कार्यक्रमाच्या आखणी व अंमलबजावणीवरचा पगडा लक्षात घेता या आकडेवारीत कार्यक्रमाच्या गुणवत्तेचा काहीच पत्ता लागणार नाही. तेव्हा यावरून फार तर आकाशवाणीच्या उद्देशांचा, हेतूंचा पत्ता लागेल. आपल्याला काय झाले याची महत्ता वाटली पाहिजे - काय व्हावे असे मनात होते याची नाही. प्रसार सोडता आकाशवाणीची संगीतसंवर्धनाविषयीची इतर धोरणे बरीचशी फसवी कारण इतर माध्यमे परिपक्व झाल्याने घडून आलेला परिस्थितीतला बदल ध्यानात न घेता अनेक आघाड्यांवर चढाया चालू ठेवण्याचे धोरण आकाशवाणीने सोडले नाही. माध्यमव्यवहारातला एक महत्त्वाचा सिद्धांत असा की माध्यमांनी परस्परांचे बलाबल, क्षमता आणि कार्यपद्धती यांची जाणीव ठेवून कार्य करावयाचे असते. संपर्क साधने सवता सुभा स्थापून आपला व्यवहार

करू पाहू लागली तर अनेकदा माध्यमे 'अतिउष्ण' होतात. संदेशवहन नीट होत नाही. संदेशाची पुनरावृत्ती झाल्याने माध्यममार्ग कोंदतात किंवा ग्राहक संदेश ग्रहण करणे बंद करून टाकतात. अशा परिस्थितीत श्रमविभाजनाचे तत्त्व स्वीकारल्यास समग्र व्यवहार अधिक सुरळीत व सुफल होतो. उदाहरणार्थ संगीताचे संदर्भालय उभारणे, जनतेची अभिरुची दर्जेदार करणे, नवीन गुणवंतांचा शोध घेणे इ. कामे आकाशवाणीने विद्यापीठे व प्रांतिक अकादमी इ. संस्था यांच्याकडे सोपवावी. कार्यक्रम सादर करणे व संगीताचा प्रचार करणे यावर आकाशवाणीने लक्ष केंद्रित करावे. तत्त्वतः अंतिम नवा अधिकार फार तर आपल्याकडे ठेवून आकाशवाणीने गरीब संस्थांना उल्लेख केलेल्या कार्यासाठी दूरवाणी हे माध्यम उपलब्ध करून द्यावे. अर्थ असा की दूरवाणी या माध्यमाकडून इतकी विविध व विशेष स्वरूपाची कार्ये अपेक्षित आहेत की पुरेशा विशेषज्ञाअभावी ही सर्व कार्ये नीट पार पाडणे आकाशवाणीच्या कुवतीबाहेरचे असल्याने तिच्या सत्तेचे विकेंद्रीकरण केले जावे. वाढत्या गुंतागुंतीच्या आधुनिक जगातील सांगीतिक व सांस्कृतिक गरजा इतक्या व्यामिश्र असतात की त्या पुऱ्या करण्यासाठी माध्यमांना विशेष तऱ्हेने राबविणे भाग असते. यासाठी लागणारे सर्व विशेषज्ञ कोणत्याही एका संस्थेच्या पदरी असावेत असे म्हणणे हास्यास्पद आहे. धोरणानुसार सत्तेचे विकेंद्रीकरण व तयार होणाऱ्या घटकांना मर्यादित स्वायत्तता हाच एकमेव मार्ग होय.

आकाशवाणी आणि विशेष व्यासंगविरोध

आकाशवाणीने आपला समग्र दृष्टिकोण बदलला पाहिजे हा या विवेचनाचा इत्यर्थ आहे. याही संबंधात एक-दोन मुद्द्यांकडे लक्ष वेधणे आवश्यक आहे.

पहिली गोष्ट म्हणजे जनतासंपर्क माध्यम या विशिष्ट वर्गातील व मुख्य प्रयोगसिद्ध कलांशी संबंधित विशेष स्वरूपाची संस्था असल्याचे भान आकाशवाणीने सतत राखले पाहिजे. म्हणजे असे की इतर अनेक एक झाकून दुसरे समोर केले तरी सारखेच वाटेल अशा सरकारी खात्यांच्या माळेत तिने बसता कामा नये. यांत्रिक पद्धतीने चालणाऱ्या नोकरशाही कारभाराऐवजी तिच्यात सर्जनशील प्रशासनाची कास धरली पाहिजे. हे रूपांतर घडून येण्यातला पहिला अडथळा म्हणजे आकाशवाणीत सतत उमटत राहणारा विशेष व्यासंगविरोधी सूर.

आकाशवाणीच्या कार्यक्रम-संबंधित अधिकारीवर्गात हा विशेष दिसून येतो. बहुतेक अधिकाऱ्यांचे कला-वाड्मयादी विषयांचे ज्ञान जुजबी असते. या कारणाने कार्यक्रम 'सामान्य माणसा'च्या आकलनाच्या कक्षेत आणण्यासाठी तज्ज्ञ कलावंतांना नेहमी 'सोपे' करण्याचा प्रयत्न राहतो किंवा या प्रक्रियेत विरोध न करणारे सोपे तज्ज्ञ / कलाकार बोलवले जातात. आपल्या विशेष ज्ञानाच्या अभावामुळे तज्ज्ञ / कलाकारांकडून जास्तीत जास्त उच्च दर्जाचा आविष्कार काढून घेणे त्यांना जमत नाही. ऑलिंपिक 'रनर' प्रमाणे कलाकारांनाही प्रोत्साहन देऊन इ. त्यांच्या प्रयत्नांचा कस वाढवायचा असतो. पण यासाठी अधिकाऱ्यांना स्वतः अधिकार संपादन करावा लागतो. वर्तमानपत्रात मथळे ज्यांच्या नावाचे तेच मोठे असे कळण्यापलीकडे अधिकाऱ्यांची मजल नसते. कलाकारातील सुप्त शक्यता, त्याची शक्तिस्थाने, आज महत्त्वाचे न वाटणारे पण उद्याच्या दृष्टीने तसे असणारे कार्य व कार्यक्षेत्र यांचा 'वास' आधीच लागणारा अधिकारीवर्ग हवा. थोडक्यात म्हणजे अधिकारीवर्ग स्वतः गुणी-गुणवंतांत जमा होणारा हवा आणि त्यांना काय करायला मिळेल व लागेल अशी यंत्रणा हवी.

आकाशवाणीच्या अधिकाऱ्यांच्या विशेष व्यासंगविरोधाचा उगम काय असावा? सांस्कृतिक लोकशाही वा गुणवत्तेची समानता या विषयींचा बालिश विश्वास हे याचे कारण असावे. हा विश्वास अर्थातच हास्यास्पद आहे. राजकीय, सामाजिक विचारांतील

इष्ट व शक्य वाटणारा सिद्धांत सांस्कृतिक बाबतीत तसाच्या तसा लागू करणे हे एक आंधळेपण होय. सांस्कृतिक क्षेत्रात गुणीजन मूठभरच राहणार आणि त्यांना 'सर्वा'सारखे वागविणे ही लोकशाहीच्या संकल्पनेची विटंबना होय.

आकाशवाणीच्या विशेषव्यासंग विरोधाचे एक अतिशय बोलके उदाहरण म्हणजे माध्यमविषयक संशोधनाविषयीची तिची अनास्था. या कारणाने संपर्कमाध्यमे व साधने यांचे विशेष स्वरूप, त्यात पुन्हा प्रयोगसिद्ध कलांमधील संपर्कक्रियेचे खास प्रश्न इ. बाबतीत आकाशवाणी अधिकांशाने उदासीन असते. संपर्कक्रियेबाबतचे आकाशवाणीचे तत्त्वज्ञान संपूर्णतः कालबाह्य आहे. उदाहरणार्थ, पुनरावृत्ती, संदेशाचा उघडउघडपणा आणि शैलीबद्ध आशयाच्या क्षमतेवर तिचा अजून संपूर्ण विश्वास आहे. दूरवाणी हे माध्यम जिथे व जेव्हा सुटपणे कार्य करीत असेल वा जर ते मुख्य वा एकमेव संपर्कमाध्यम असेल तर साध्या समाजात हे संपर्कतत्त्वज्ञान चालले असते. कदाचित आवश्यकही ठरले असते. पण इतर माध्यमांचाही मुक्तसंचार असलेल्या समाजात याला अर्थ नाही. या परिस्थितीत आकाशवाणीने अधिक सूचक, शोधक आणि श्राव्य प्रतिमांवर अधिक अवलंबून राहण्याचा मार्ग स्वीकारला पाहिजे. नाहीपेक्षा संपर्कक्रिया निष्फळ ठरू शकते.

वरील विवेचनाची सांगीतिक उदाहरणे म्हणून आकाशवाणीवरील तीन गोष्टींचा विचार करू : फिलर्स, सिग्नेचर ट्यून्स आणि म्युझिकल इंटरल्यूड्स, या त्या तीन गोष्टी होत. नावाप्रमाणे 'फिलर्स'चा उद्देश दोन कार्यक्रमांच्या मधला किंचित वेळ भरून काढणे हा असतो. वास्तविक पाहता संगीत ही कला आणि आकाशवाणी हे माध्यम श्राव्य व म्हणून 'काल' तत्त्वावर आधारलेली जोडी आहे. त्यामुळे फिलर्स हा 'दुवा' बनतो व त्याचे सूचक असणे जरूरीचे ठरते. सर्व अनुभवच इथे श्राव्य असल्याने त्यात वेळ भरण्यासारखी निरर्थक गोष्ट हानिकारक ठरू शकते. म्हणून फिलर्सचा साठा कल्पकतेने करणे व उपयोगही अधिक सहेतूक असणे आवश्यक आहे. दृश्यकलांमध्ये ज्याप्रमाणे प्रत्येक 'जागा' वा अवकाशाचा प्रत्येक तुकडा महत्त्वाचा तोच प्रकार इथे होतो. कोणत्याही ऐंद्रीय अनुभवाची मानवी ग्रहणशक्तीने नोंद करण्यासाठी .५५ मिलिसेकंद इतका कमी कालावधी लागतो हे ध्यानात घेता आकाशवाणीवरील फिलर्सना लागणारे कालावधी किती मोठे असतात हे सहज लक्षात येईल. यामुळे फिलर्स हे सार्थ अनुभवाचे क्षण म्हणून सिद्ध व्हायला हवेत. आकाशवाणीवरील फिलर्सचा उपयोग म्हणले की वेळेची उधळपट्टी असते हे यावरून समजून येईल. 'सिग्नेचर ट्यून्स' हा प्रकार म्हणजे खरे पाहता कार्यक्रमाची ओळख पटविणारा कल्पनाबंध, सांगीतिक वाक्यांश वा कालिक व ध्वनिनिष्ठ संकेत असतो - संपूर्ण संगीतरचना नव्हे. निषाद या स्वराने जशी षड्ज या पुढच्या स्वराची तीव्र अपेक्षा निर्माण करावयाची असते तसे या संकेताने व्हायला हवे. प्रक्षेपण सुरू व्हायच्या आधीचा संकेत वाक्यांशाहून मोठा चालेल पण इतर कार्यक्रमांचे संकेत असे ठेवणे म्हणजे फार ढोबळ खूप पटविणे झाले. या उलट 'इंटरल्यूड' ही स्वयंपूर्ण पण छोटेश्यानी संगीत प्रतिमा होय. संदर्भ लक्षात घेता त्यामुळे पुढील तीन गोष्टी शक्य होतात : आधीच्या कार्यक्रमाचा परिणाम गडद करणे, नंतर येणाऱ्या कार्यक्रमाचे सूचन करणे वा सरळसरळ एक खंड पाडून नवीन आरंभाची शक्यता निर्माण करणे. सर्व वेळा संगीताचे कार्य एकाच प्रकारचे नसते, सांगीतिकतेच्या पातळ्याही अनेकविध असतात व म्हणून परिणाम व उपयोग यांची विविधता असते. आकाशवाणीस यासारख्या गोष्टीचे महत्त्वच वाटत नाही. याचे मुख्य कारण असे की या तऱ्हेच्या जाणिवेसाठी एक विशेष प्रकारची संवेदनशीलता लागते. माध्यमव्यवहारात प्रोग्रॅमसेन्स - कार्यक्रम - संविद् - या नावाने ही संवेदनशीलता ओळखली जाते.

कार्यक्रम - संविद्

कार्यक्रम-संविद् म्हणजे काय? कार्यक्रम-संविद् म्हणजे कार्यक्रमाच्या सर्व बाजूंविषयी काटेकोर काळजी घेणे. ही संविद् असणाऱ्या माणसास कोणताही तपशील बिन-महत्त्वाचा वाटत नाही. बसण्याची व्यवस्था, वाद्यांची अवस्था, साथीदारांची दक्षता,

साहाय्यक गोष्टींची उपलब्धी आणि कार्यक्रम सादर करण्यासाठी आवश्यक ते वातावरण निर्माण करणे या सर्वच गोष्टी लक्ष देऊन पार पाडणे जरूर हे त्याला पटलेले असते. त्याच्या दृष्टीने कार्यक्रम म्हणजे कसातरी पुरवायचा माल नसतो तर एक जिवंत, चैतन्यमय घटना असते. ही संविद् असलेल्या माणसांची जात आता आकाशवाणीमधून नाहीशी होते आहे!

आकाशवाणीतील भरती

या अरिष्टाचे मुख्य कारण आकाशवाणीवरील कर्मचारी वर्गाची चुकीची भरती हेच होय. इतर शासकीय खात्याप्रमाणे आकाशवाणीही पात्रतेच्या कागदोपत्री पुराव्यावर फार विसंबून राहते. आपल्या विलक्षण परीक्षापद्धतीतून कलात्मकतेचे नीट तपासलेले नमुने बाहेर पडतात असे मानणे घातकी आहे. खरे पाहता आपल्या कर्मचाऱ्यांच्या भरतीसाठी आकाशवाणीने खास व्यक्तिमत्त्व-कसोट्या तयार करून घेतल्या पाहिजेत. नेमणुकीनंतरचे प्रशिक्षण अधिक आस्थापूर्वक दिले गेले पाहिजे. त्याचप्रमाणे अधिक वर्षे नोकरी म्हणून वरचा अधिकार हे तत्त्व सोडावे. अधिक वर्षे नोकरी करणे हाही गुण मानावयाचा असला तर पगारात वाढ द्यावी पण अधिकार, निर्णय घेण्याची संधी या गोष्टी योग्य त्या माणसांकडे द्याव्यात. मागास वर्गातील कर्मचाऱ्यांबाबतही हेच धोरण ठेवावे. शिकण्याची संधी, पगार, काम करण्याची संधी जरूर द्यावी. पण गुणवत्ता गृहीत धरली जाऊ नये. सर्वांत जास्त नुकसान यामुळे होते.

आकाशवाणीच्या संबंधातील व संगीताशी निगडित अशा काही महत्त्वाच्या कल्पनांची ही तपासणी होय. वशिलेबाजी, लाचखोरपणा, कामचुकारपणा इ. चा मी विचार केला नाही कारण या गोष्टी काही आकाशवाणीपुरत्या मर्यादित नाहीत. आकाशवाणीस नवी वाट चोखाळावयाची असेल तर तिला नवीन विचारांना सामोरे जायला हवे. माध्यमांना कसरत करावी लागते. सादर करावयाचे ते कलात्मक हवे पण पुऱ्या करावयाच्या त्या गरजा. ही कसरत टाळून चालणार नाही.